

Zdzisław Włodarczyk

Piotrków na przełomie XVIII i XIX w. w świetle zestawień Oswalda

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 6, 329-339

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zdzisław Włodarczyk

PIOTRKÓW NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX W.
W ŚWIETLE ZESTAWIENÍ OSWALDA

W 1793 roku, wkrótce po zajęciu ziem polskich, swoją wiedzę o nowej „akwizycji” władze pruskie opierały na informacjach polskich. Przemozna chęć jak najszybszego uzyskania wpływów z podatków kazała zaborcom wykorzystywać dawne polskie rejestry poboru podymnego czy ofiary 10 grosza¹. Dla Prusaków było to ważne nie tylko dlatego, że przejęli część długów Rzeczypospolitej, ale również z tego powodu, iż spodziewali się szybkiego wzrostu przychodów z nowo opanowanych ziem. W starych prowincjach państwa pruskiego obciążenie podatkowe na głowę mieszkańca było daleko wyższe niż w Polsce, przykładowo w Marchii wynosiło ono 2,18 tal. wobec 0,60 tal. w Rzeczypospolitej².

Tereny zajęte w wyniku II rozbioru zostały nazwane Prusami Południowymi (Südpreussen). Podzielono je na departamenty, którymi administrowały kamery. Siedzibą jednej z nich był w latach 1793-1798 Piotrków³. Sami Prusacy nie do końca zdawali sobie sprawę z wielkości nowych nabytków, o czym świadczą perturbacje z podziałem na departamenty i instalacją kamer. Poznań, jako siedziba kamery wojenno-ekonomicznej brany był pod uwagę od samego początku. Kontrowersje wzbudzał natomiast wybór miasta na siedzibę dla drugiej kamery. Proponowano między innymi Kalisz, Toruń (lecz tylko jako miejsce urzędowania deputacji kamery) czy Sieradz, lecz zdecydowano się ostatecznie na Łęczycę. Dopiero pobyt w tym mieście zarządzającego Prusami Południowym ministra Vossa (maj 1793 r.) przekonał go ostatecznie, że brakowało tu odpowiednich budynków na pomieszczenia dla biur i mieszkania dla urzędników. Sam Piotrków, który pozytywnie wyróżniał się na tle innych miast tej części Polski, znalazł uznanie pruskiego dostojnika⁴.

¹ Z. Libisowska, *Stan gospodarczy ziemi łęczyckiej i sieradzkiej w końcu XVIII w. w świetle opisów Holschego*, „Rocznik Łódzki”, t. 1 (4), 1958, s. 163.

² A. Simsch, *Die finanzielle Situation der Provinz Südpreussen im Jahre 1793* [w:] *Gospodarcze przesłanki historii społecznej*, Poznań 1982, s. 137-140, Prusy zobowiązane były do spłacenia 4 170 438 tal. długów Rzeczypospolitej.

³ Występujące w literaturze kontrowersje dotyczące przenosin kamery z Piotrkowa do Kalisza - z tego typu niespójnością spotykamy się także w pracy *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego* pod redakcją Bohdana Baranowskiego, Łódź 1989 - próbuje wyjaśnić Z. Włodarczyk, *Siedziby kamer wojenno-ekonomicznych w Prusach Południowych 1793-1806*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, t. 8/9 (2001/2002), s. 39-45.

⁴ Z. Kuchowicz, *Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województwa łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII w.*, Łódź 1961, s. 29-30.

Uznał on, że na biura dla rejencji (kolegium władzy sądowniczej) wystarczą pomieszczenia w ratuszu, zaś na użytek kamery dwa sąsiadujące ze sobą domy, które nabył za 12 100 tal.⁵ Z czasem stało się jasne, że rozległy obszar departamentu kamery piotrkowskiej (27 powiatów) ograniczał sprawność administracji pruskiej, uzyskano więc zgodę króla na podział departamentu i utworzenie nowej kamery w Płocku⁶. Po reorganizacji w departamencie pozostały powiaty: piotrkowski, radomszczański, sieradzki, wieluński, ostrzeszowski, częstochowski, szadkowski i warcki, natomiast z departamentu poznańskiego przyłączono doń powiaty kaliski, koniński oraz odolanowski. Miasta zgrupowano natomiast w inspekcje podatkowe, z radcą podatkowym na czele. W departamencie kamery piotrkowskiej, a później kaliskiej działały 3 inspekcje: kaliska, sieradzka i piotrkowska⁷. Poznanie miast, w nowej prowincji, władze uznały za jedno ze swych pierwszych zadań. Celowi temu służyć miały indaganda wysyłane do wszystkich miast, gdzie miano je wypełnić pod nadzorem radców podatkowych. Zawierały one 82 pytania, które obejmowały szeroki zakres tematyczny: począwszy od położenia, zabudowy, stosunków wyznaniowych, demograficznych czy własnościowych, poprzez organizację, skład i finanse władz miejskich, po zagadnienia dotyczące produkcji rolnej czy rzemieślniczej. Nie pominięto również problematyki szeroko rozumianej ochrony zdrowia, szkolnictwa czy wreszcie obciążeń na rzecz państwa a w przypadku miast prywatnych ponadto właściciela⁸. Władze miejskie, chcąc należycie wykonać powierzone im zadanie, musiały dokonać szczegółowych spisów ludności z podziałem na płeć, wiek czy wykonywane funkcje, jak w przypadku czeladzi rzemieślniczej czy służby. Należało policzyć studnie, stodoły, zabudowania co w sumie wymagało sporego wysiłku organizacyjnego. Wyniki wstępnych wyliczeń wpisywano w nadesłane formularze. Często respondenci uznawali za celowe rozszerzyć swoje odpowiedzi, zwłaszcza w kwestiach spornych, gdy pragnęli rozwinąć własny punkt widzenia. Formularze dla 251 miast wydrukowano w Poznaniu u S. G. Pressera. Indaganda z roku 1793 oraz pochodzące z początków XIX w. opracowanie sporządzone przez A. C. Holschego stanowią podstawę źródłową większości prac, najczęściej są to dzieje miast, obejmujących również swym zakresem chronologicznym przełom XVIII i XIX w.⁹ Ca-

⁵ *Das Jahr 1793. Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Organisation Südpreussen*, red. R. P r ü m e r s, Poznań 1895, s. 158, Bericht des Ministers von Voss an den König, betr. die Einrichtung der zweiten südpreussischen Kammer in Petrikau, 31 Mai 1793; również J. K o s i m, *Okupacja pruska i konspiracje rewolucyjne w Warszawie 1796-1806*, Wrocław 1976, s. 40.

⁶ I. Ch. B u s s e n i u s, *Die preussische Verwaltung in Süd- und Neuostpreussen 1793-1806*, Heidelberg 1960, s. 54-56.

⁷ Z. W ł o d a r c z y k, *Nadzór nad miastami w departamencie kamery kaliskiej Prus Południowych 1793-1806. Inspekcje podatkowe*, „Rocznik Wieluński”, t. 2, 2002, s. 176-188.

⁸ *Wieluń pod panowaniem pruskim. Indaganda pruska z 1793 r.* [tekst przygotował do druku, opatrzył wstępem i przetłumaczył z języka niemieckiego na język polski Tadeusz Olejnik], Kalisz 1986, s. 4.

⁹ A. C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-Süd-Neuostpreussen. Nebt einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zum dessen Zertheilung*, Bd. 2, Berlin 1804.

łość dzieła Holschego ukazała się w 3 tomach przy czym dla nas największe znaczenie posiada tom 2. Niestety, spośród opisanych 3 departamentów Prus Południowych kaliski potraktowany został przez autora z mniejszą dociekliwością. Sam Holsche, z wykształcenia prawnik, z zamiłowania autor podobnego typu opracowań, przez 15 lat czynny w Teklenburgii, gdzie oczywiście wydał wszechstronny opis tego hrabstwa, jako wysoki urzędnik pruskiego wymiaru sprawiedliwości miał ułatwiony dostęp do urzędowych danych. Przeniesiony służbowo do Bydgoszczy opracował opis Okręgu Nadnoteckiego, następnie od 1794 roku przebywał w Piotrkowie, gdzie pracował jako radca rejencji. Dało mu to możliwość zapoznania się z opisywanymi kilka lat później okolicami. Nie uchroniło jednak od wielu pomyłek, jak choćby umieszczenia Wielunia nad Liswartą. Już współcześni zarzucali mu liczne uchybienia jeśli chodzi o formę: powtórzenia lub niekonieczne dygresje, czy treść: błędy merytoryczne w objętościowo rozwiniętym wprowadzeniu, w którym zapoznawał czytelnika z historią opisywanych ziem¹⁰. Znając sprawność administracji pruskiej i wielość materiału statystycznego, który wyprodukowała, trudno jest nie dziwić się, że badany przez nas 2 tom ukazał się w 1804 roku, a zawierał dane z roku 1800, a nawet starsze¹¹.

Po przeniesieniu siedziby kamery z Piotrkowa do Kalisza jesienią 1798 roku, sekretarz w tejże Oswald, na polecenie zwierzchników, dokonał szczegółowego opisu departamentu kamery kaliskiej¹². Do Piotrkowa Oswald przybył w latach 1795-1797, najpewniej jednak w roku 1796, nie ma go bowiem na liście pracowników sekretariatu kamery z lat 1794/95, występuje natomiast w roku 1797, jako ostatni z uposażeniem 300 tal. rocznie, co po części może tłumaczyć, dlaczego to właśnie jemu powierzono opracowanie wymagającego mnóstwa pracy zestawienia¹³. Ta rękopiśmienna, niemieckojęzyczna praca, jest o tyle ważna dla poszerzenia naszej wiedzy o Piotrkowie, że przynosi dane, których brak jest w nieco późniejszym dziele A. C. Holschego. W swoim opracowaniu Oswald zgrupował miasta według przynależności do inspekcji podatkowych, podobnie jak Holsche. W 1805 roku, jak sam podaje w sporządzonym przez siebie drugim opracowaniu statystycznym kamery kaliskiej, pozostawał dalej na tym samym stanowisku (Kammer Referendarius)¹⁴.

¹⁰ A. W a r s c h a u e r, *Die deutsche Geschichtsschreibung in der Provinz Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, J. 25, 1910, s. 29.

¹¹ Z. L i b i s z o w s k a, *op. cit.*, s. 167; A. W a r s c h a u e r, *op. cit.*, s. 30, „Holsche war kein schneller Arbeiter. Er brauchte Jahre für jeden seiner Bände und musste jedesmal in der Vorrede das Verspätete Erscheinen entschuldigen“. Nie zmienia to faktu, że przedstawione przez niego dane nie utraciły nic ze swej wartości do dzisiaj i stanowią doskonale źródło do poznania stosunków panujących na terenach drugiego zaboru pruskiego.

¹² Tajne Pruskie Archiwum Państwowe (dalej TPAP), II HA GD SP, sygn. 181, Historisch-statistisches Taschenbuch des kalischen Kriegs und Domänen Kammer Departements entworfen zu Ende des 1798 Jahres von Oswald Kammer Referendarius und Sekretär.

¹³ TPAP, II HA GD SP, sygn. 117, Acta betr. die Verpflichtung und Anstellung des Personalis bei der Petrikaschen Kammer...; TPAP, II HA GD SP, sygn. 1736, Taschen-Buch für Südpreussen 1797, k. 95, sekretarze kamery otrzymywali od 300 do 600 tal. rocznie.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Generalne Dyrektorium Prus Połu-

Pewne trudności w dostępie do opracowań Oswalda stwarza fakt, że pierwsze z nich (1798) przechowywane jest w Tajnym Pruskim Archiwum Państwowym w Berlinie-Dahlem, natomiast drugie (1805) znajduje się w AGAG Warszawa, gdzie powróciło w 1961 roku, zwrócone, wraz z innymi aktami z czasów Prus Południowych, przez rząd NRD. Nie różnią się one między sobą wyglądem zewnętrznym, są to niewielkiego formatu, rękopiśmienne zestawienia w twardej niebieskiej oprawie. Sposób prezentacji danych starano się zracjonalizować poprzez system przemysłnych wycięć, praktykowany zresztą nie tylko przez ówczesną administrację pruską. Istnieją natomiast pewne różnice w sposobach grupowania materiału. I tak na przykład dane dotyczące miast z 1798 roku podano z podziałem na inspekcje podatkowe, natomiast w roku 1805 miasta departamentu prezentowane są w porządku alfabetycznym. W zestawieniu wcześniejszym Oswald podał liczbę dzieci, dokonując podziału na płeć i grupy wiekowe poniżej i powyżej 10 lat, czego brak w pracy późniejszej, wprowadził również zmiany w sposobach prezentacji służby domowej, znacznie ją upraszczając w myśl stosownych regulacji¹⁵. Dotychczas zestawienia sporządzone przez Oswalda nie były zbyt często wykorzystywane przez historyków, tymczasem autor łącząc w całość dostępne mu, najprzeróżniejsze dane urzędowe, dał nam wyjątkowo wszechstronny obraz departamentu w całości, poszczególnych powiatów czy wreszcie miast. Prace zawierają nie tylko dokładne dane dotyczące ludności miast i wsi, kleru świeckiego i zakonnego, ludności wojskowej i Żydów, ale i produkcji rolnej czy cen podstawowych produktów na interesującym nas terenie. Przedstawiają szczegółowe informacje o obsadzie stanowisk w urzędach administracji pruskiej cywilnej i wojskowej, jak też nazwiska wyższych duchownych katolickich świeckich i zakonnych. Warto dodać, że opracowanie późniejsze, z roku 1805, jest obszerniejsze, a co za tym idzie bardziej szczegółowe w części dotyczącej poszczególnych urzędów. Zestawienia Oswalda stanowią doskonałe uzupełnienie ogólnie znanej pracy Holschego, który, jak wspomnieliśmy, właśnie obszar departamentu kamery kaliskiej potraktował mniej szczegółowo¹⁶.

Władze miejskie

dniowych III (dalej GD SP), sygn. 173, Historisch-statistisches Tableau von dem königlich Südpreussischen Kalischen Kammer Departement entworfen von Oswald im Januar 1805.

¹⁵ Instrukcja z 1804 roku wprowadza zmianę układu tabel, poucza jak wypełniać 116 rubryk w tabelach nowego typu, por.: S. S z y m k i e w i c z, *Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów*, Warszawa 1959, s. 42-44.

¹⁶ Z pracy Oswalda korzystali między innymi D. R e i s e r, *Lebensraum der Deutschen im Kalischer Land*, Leipzig 1941; J. W ą s i c k i, *Materiały do położenia gospodarczego wybranych miast departamentu kaliskiego z lat 1793-1811*, „Rocznik Kaliski”, t. 9, 1976, s. 229-245; autor słusznie stwierdza, że opracowanie Oswalda, pochodzące z 1798 r., bo tylko z niego korzystał, zajmuje się przede wszystkim wielkością produkcji rolnej.

Dokładny skład władz miejskich w początkowym okresie panowania pruskiego podają indaganda¹⁷. W Piotrkowie był to 17 osobowy magistrat, na którego czele stał burmistrz A. Wicini. Jedynie on spośród tego grona władaj językiem niemieckim, równocześnie żaden z członków nie pobierał stałego uposażenia, co dla piotrkowskich sławetnych nie było zapewne przeszkodą w ubieganiu się o funkcje w samorządzie miejskim¹⁸. Przez pewien okres pochodzące jeszcze z czasów polskich władze miejskie pozostawały na swych stanowiskach, lecz choćby ze względu na fakt nieznamoścności języka niemieckiego oraz w związku z dążeniami władz pruskich do instalacji własnego aparatu administracyjnego należało się spodziewać ich rychłej dymisji. Praktyka tego okresu wykazuje bowiem, że nawet najgorzej opłacane stanowiska służących miejskich były obsadzane przez Niemców, najczęściej wysłużonych żołnierzy, którzy bardzo często dożywali na nich swych dni. Proces wymiany polskich urzędników magistratów na niemieckich uległ przyspieszeniu po powstaniu kościuszkowskim. Władze uważały, że sukcesy insurgentów w Prusach Południowych spowodowane były między innymi brakiem „właściwej” obsady magistratów. Wprowadzono urząd burmistrza policyjnego (Polizei-Bürgermeister), zawiadującego administracją miejską. W Piotrkowie, ze względu na rangę miasta, urzędnik ten nosił tytuł dyrektora policyjnego (Polizei-Director)¹⁹. W 1798 roku na czele władz miejskich w Piotrkowie stał Reinhardt. Drugi ważny urząd burmistrza sprawiedliwości, obejmujący swoim zakresem kompetencje sędownicze dawnych władz miejskich, sprawował Schultz. Wydaje się, że Reinhardt pozostawał na swym stanowisku do końca panowania pruskiego, gdyż Oswald wymienia go również w 1805 roku. Wspomnieć wypada, że funkcje te były w założeniu dożywotnie. Zmiany powodowała śmierć lub afera korupcyjna (zdarzenie nieobce pruskiej praktyce administracyjnej w Prusach Południowych). Natomiast Schultza, który był również burmistrzem sprawiedliwości w Bełchatowie i Rozprzy zastąpił Reinsch. Na stanowisku fizyka (lekarza) powiatowego w 1805 roku znajdujemy Hildebrandta, chirurgiem był w tym czasie Beyer.

Mieszkańcy miasta

Obydwa opracowania Oswalda zawierają szczegółowe dane dotyczące liczby mieszkańców Piotrkowa w latach 1798 oraz 1805. Wspomniane wcześniej zmiany w pruskich przepisach dotyczących spisu ludności ograniczają tylko nieznacznie możliwości ich wspólnej prezentacji. Podobnie, jak wcześniejsze dane, pochodzące z 1793 roku, zestawienia nie zawierają liczby żydowskich mieszkańców przedmieść (włączonych do miasta w połowie XIX w.). Co ciekawe, indaganda zajmują

¹⁷ J. Wąsicki, *Opisy miast...*, s. 758.

¹⁸ Profity płynące z uczestnictwa we władzach miejskich opisał ostatnio R. Rosin, *Dzieje Praszki do początku XIX w. [w:] Nad górną Prosną. Monografia Praszki* pod redakcją Tadeusza Krzemińskiego, Łódź 1999, s. 283.

¹⁹ *Handbuch über den königlich-preussischen Hof und Staat auf das Jahr 1797*, Berlin 1797, s. 108. Podobnie na czele władz miejskich, postawiono dyrektora policyjnego w drugim, dużym, mieście departamentu Kaliszu.

się zabudowaniami na przedmieściach, z niewiadomych jednak przyczyn ignorują żydowskich współobywateli²⁰. Pewną pomocą w ustaleniu całkowitej liczby mieszkańców Piotrkowa (chrześcijan i Żydów) w okresie panowania pruskiego może służyć nam wcześniejsze, bo pochodzące z 1797, również sporządzone przez Oswalda zestawienie dotyczące departamentu kamery piotrkowskiej. W całym mieście doliczył się wtedy Oswald 1024 osoby wyznania mojżeszowego i 2065 chrześcijan, co w sumie daje 3089 osób²¹. Niestety, wspomniane poprzednio dane nie zawierają informacji dotyczących stosunków wyznaniowych w mieście, w czym wyraźnie ustępują ankiecie z 1793 roku. Chcąc przedstawić pełny obraz zmian w liczbie mieszkańców miasta w dobie panowania pruskiego prezentujemy również dane zawarte w indagacjach (1793 r.) oraz pracy A. C. Holschego (1800 r.).

Tabela 1

Mieszkańcy Piotrkowa na przełomie XVIII i XIX wieku

Lata	Dorośli		Dzieci		Zatrudnieni		Razem
	M	K	M	K	M	K	
1793	750	736	138	135	113	66	1947 ^a
1798	533	408	346	437	331	308	2363 ^b
1800	376	327	205	252	169	184	1519 ^c
1805	526	493	317	303	187	261	2090 ^d

^a W liczbie tej zawarto 9 osób, które indaganda określają jako obcych, pominięto mieszkańców przedmieść. ^b liczba ta zawiera 6 osób wyznania mojżeszowego. ^c liczba ta zawiera 6 osób wyznania mojżeszowego. ^d W tym 3 Żydów.

Źródło: W powyższej, jak i w dalszych tabelach, dane z 1793 roku podajemy na podstawie J. Wąsicki, *Opisy miast...*, s. 755-759, lata 1798 oraz 1805 według opracowania Oswalda, zaś umownie dla roku 1800 czerpiemy z pracy Holschego, s. 462-463.

Z danych przedstawionych w tab. 1 wynika, że w latach 1793-1798 nastąpił wzrost liczby mieszkańców Piotrkowa o 416 osób, co stanowiło 21%. Fakt ten wiązać należy w dużej mierze z umieszczeniem w mieście rozlicznych urzędów pruskich, z których największy – kamera – zatrudniała 59 urzędników²². Nieco mniej

²⁰ J. Wąsicki, *op. cit.*, s. 756, „Incl. der Vorstädte”; J. K. Janczak, *Ludność [w:] Dzieje Piotrkowa...*, s. 239.

²¹ AGAD, GD SP III, sygn. 175, Statistische Nachrichten des Kammerdepartements Petrikau, November 1797. W 1808 liczono w sumie, w Piotrkowie 3967 mieszkańców, por J. K. Janczak, *op. cit.*, s. 259.

²² TPAP, II HA GD SP, sygn. 117, Acta betr. die Verpflichtung..., k. 60. Uposażenie roczne pracowników kamery na rok 1795/96 zaplanowano na 31 350 tal., Prezydent von Oppeln-Bronikowski otrzymywał 3000 tal., zaś ostatni na liście, pod numerem 59 posłaniec Zilasch 100 tal. rocznie. Dla mieszkańców fakt, że liczne grono urzędników dysponowało stałymi,

urzędników pracowało w rejencji, poza tym w mieście pracowały rozliczne pomniejsze urzędy pruskie jak poczta czy urząd akcyzy. Mieszkali w nim urzędnicy administracji powiatu, jak choćby poborca podatkowy Besthorn, czy wreszcie fizyk i chirurg powiatowy. Razem z rodzinami stanowili oni znaczną kolonię (tzw. ludnością wojskową zajmujemy się osobno). Jesienią 1798 roku kamerę i rejencję przeniesiono do Kalisza. Efektem tego był znaczny spadek liczby ludności w 1800 roku, wykazany w pracy Holschego. Obecny stan badań nie pozwala nam ustalić, czy do tak znacznego spadku liczby mieszkańców nie przyczyniły się również klęski elementarne. Następane dane dotyczą roku 1805 świadczą o ponownym wzroście.

Osobną kategorię mieszkańców miasta stanowiła tak zwana ludność wojskowa. Zwyczajem pruskim spora część żołnierzy posiadała rodziny, które dzieliły z nimi trudy życia w coraz to innych garnizonach. W mieście konsystował batalion fizyliarów von Oswalda nr 16. Nie posiadał on własnego kantonu, to jest terenu, z mieszkańców którego uzupełniał swe stany, lecz uzupełnienie pochodziło z kantonu 46 pułku piechoty von Thillego, do którego należało miasto i powiat piotrkowski²³.

Tabela 2

Ludność wojskowa w Piotrkowie

Lata	Dorośli		Dzieci		Razem
	M	K	M	K	
1798	514	156	64	56	790
1800	523	180	53	65	821
1805	641	197	79	76	993

Źródło: jak w tab. 1.

Z powyższych danych wynika, że kobiety i dzieci w 1798 roku stanowiły 35,6%, zaś w 1805 roku 35,4% ogółu ludności wojskowej. Są to proporcje typowe dla tego typu

dość pokaźnymi, przychodami nie był bez znaczenia. Gdy rozeszły się pogłoski o mającej nastąpić zmianie siedziby kamery magistrat i mieszczanie zaczęli usilne starania mające na celu pozostanie urzędów w mieście, por.: I.Ch. B u s s e n i u s, *op. cit.*, s. 108. Nie umknęło to również uwagi F. H e r z b e r g a, *Südproussen und Neu Ostproussen nebst dem zu dem Preussischen Schlesien geschlagenen Theile der vormaligen Woiwodschafft Krakau und den Provinz Westproussen einerleibten Handelsstädten Danzig und Thorn, eine geographisch-statistische Skizze*, Berlin 1798, s. 215, „übrigens ist die Stadt ziemlich lebhaft, und gehört wirklich zu den nahrhaftesten in diesem Landstriche, wird aber freilich durch die Verlegung der hiesigen königlichen Krieges und Domänen Kammer nach Kalisch merklich verlieren”.

²³ A. von L y n c k e r, *Die altpreussische Armee 1714-1806 und ihre Militärkirchenbücher*, Berlin 1937, s. 86, 116. W 1794 roku, dowodzący wojskami pruskimi w Polsce, von Schwerin miał swoją główną kwaterę w Piotrkowie, por. G. K n o l l, *Der Feldzug gegen den polnischen Aufstand im Jahre 1794*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, J. 13, 1898, s. 3. Jeszcze w czerwcu 1793 r. władze wojskowe w Berlinie uważały Piotrków za jedno z nielicznych miast w prowincji, gdzie znajdują się pomieszczenia mogące posłużyć za koszary: „außer Posen, Thorn, Fraustadt und allenfalls Petrikau fast gar kein Ort, der sich zur Belegung mit Garnison eigene”, por.: R. P r ü m e r s, *op. cit.*, s. 741.

zbiorowości. W Warszawie, w 1798 roku, stanowiły one 34,1%²⁴. Widzimy również, że liczba mieszkańców Piotrkowa związanych z wojskiem systematycznie wzrastała przez cały okres panowania pruskiego od 790 w 1798 roku, poprzez 821 wykazane w pracy Holschego, natomiast w 1805 roku Oswald doliczył się już 993 osoby²⁵.

W porównaniu z informacjami zawartymi w indagacjach wzrosła w 1805 roku z 1 do 4 liczba księży w mieście. Odwrotnie było natomiast w przypadku kleru zakonnego, przez cały okres panowania pruskiego zmniejszała się jego liczba. W 1793 roku, jak podają indaganda było w mieście 84 zakonników i 34 zakonnice (o różnym statusie). W 1800 r. było tu już tylko, według Holschego, 35 mnichów i 12 mniszek, stosunek ten uległ nieznacznej zmianie w 1805 roku kiedy Oswald doliczył się 38 mnichów i 8 mniszek.

Znamienne, że w obydwu opracowaniach Oswalda nie występuje praktycznie ludność żydowska (1798 – 6 osób, 1805 – 3 osoby). Dowodzi to faktu, że przez cały ten okres dokonujący spisów stawiali społeczność żydowską poza obrębem wspólnoty miejskiej. Indaganda, choć nie rejestrują mieszkańców wyznania mojżeszowego, wyraźnie stwierdzają jednak, że przedstawione dane dotyczą również przedmieść („Incl. der Vorstädte”), zamieszkałych przecież przez znaczną kolonię żydowską. Zasady tej trzymali się konsekwentnie Oswald i Holsche²⁶. Z czasem rygorystyczne przepisy dotyczące osiedlania się Żydów ulegają rozluźnieniu i rozpoczyna się, zrazu powolne, osiedlanie – zwłaszcza elit – w centrum miasta²⁷. Podobne zasady regulowały zapewne spis przeprowadzony w czasach Księstwa Warszawskiego przez władze departamentu kaliskiego. W Piotrkowie liczone wtedy 1879 mieszkańców, wśród których było 95 Żydów, autorzy nadmienili jednak, że spis nie obejmuje Żydów mieszkających w Wielkiej Wsi²⁸.

Zabudowa

²⁴ S. S z y m k i e w i c z, *op. cit.*, s. 185.

²⁵ Traktowanie całościowo żołnierzy i ich rodzin spowodowane jest przede wszystkim tym, że grupa ta posiadała własne sądownictwo, kompetencji sądów pułkowych podlegała również rodzina wojskowa, dzieci do czasu usamodzielnienia, por. *Anleitung zur Kenntniss des öffentlichen Geschäftsganges in den preussischen Staaten*, Berlin 1805, s. 74-77.

²⁶ A. C. H o l s c h e, *op. cit.*, s. 354: „1496 Einwohner, ohne die in einer Vorstadt wohnenden Juden”. Przejeżdżający w 1793 roku przez Prusy Południowe F. Schultz tak opisuje przedmieścia Piotrkowa: „Pierwsze to miasto po Warszawie z dala w oko wpadające. Kościoły i wiele porządných domostw na wzgórzach stojących wydają się dobrze z dala, ale zbliżywszy się słupiec potrzeba na widok brudu, upadku, ubóstwa, które wśród przedmieścia, zamieszkanego przez samych prawie Żydów, uderzają”, zob. F. S c h u l t z, *Podróże Inflantczyka. Z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791-1793*, Warszawa 1956, s. 335.

²⁷ J. K. J a n c z a k, *op. cit.*, s. 239. Problematykę ludności żydowskiej oraz wojska pominął W. M u s i a ł, *Ludność Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1782-1961*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Ekonomiczne”, seria III, z. 8, Łódź 1964, fragment pracy dotyczący ludności miasta w dobie Prus Południowych budzi liczne zastrzeżenia.

²⁸ Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, rękopis 321, Tabela Statystyczna Departamentu Kaliskiego 1811, roku ułożona przez Prefekta Departamentu tegoż, s. 82-83.

Stan zabudowy Piotrkowa różnił się znacznie – in plus – od wyglądu innych miast w tej części Polski. Spory odsetek domów murowanych, bo 29,3% w centrum (20% wraz z przedmieściami) wyróżniał miasto²⁹. Opracowania Oswalda pozwalają nam zapoznać się z wielkością i charakterem zabudowy miejskiej. Przytaczanie danych prezentowanych przez Holschego mija się z celem, gdyż oparł on swoją pracę na tych samych materiałach spisowych co Oswald w 1798 roku.

Tabela 3

Charakter zabudowy mieszkalnej w Piotrkowie

Rok	Murowane	Drewniane	Razem
1798	81	191	272
1805	83	235	318

Źródło: jak w tab. 1.

Tak znaczny spadek liczby budynków w 1798 roku (272) w porównaniu z rokiem 1793 (337) tłumaczyć należy pożarem, albowiem Oswald wymienia 68 pogorzelska. Wydaje się, że spis Holschego, dla którego podstawę stanowią te same materiały należy uznać za dotyczący całego miasta. Pożar musiał dotknąć zabudowania drewniane, gdyż w grupie budynków murowanych obserwujemy stały wzrost w ciągu całego badanego okresu. Zapewne nie dotknął także stodoł, bowiem liczba ich ustawicznie wzrastała z 65 (1793) do 88 (1798) i 90 (1805). Co ciekawe, wzrastała również liczba domostw opuszczonych. Indaganda wyszczególniają 30 niezamieszkałych siedlisk w centrum i 50 na przedmieściach. Natomiast u Oswalda, już bez dokonywania tego typu podziału, w 1798 r. spotykamy 88, a w 1805 r. 97 opuszczone domostwa. Dodajmy, że w 1805 roku było w Piotrkowie 6 kościołów katolickich, 1 ewangelicki, 1 kaplica, 3 klasztory męskie, 1 żeński oraz 2 szkoły (pijarska oraz dla dzieci żołnierskich).

Życie gospodarcze

O rolniczych zatrudnieniach sporej części mieszkańców Piotrkowa świadczy choćby znaczna ilość stodoł. W 1793 roku były w mieście 102 konie, 62 woły oraz 213 krów. Z wyjątkiem wołów, których liczba spadła nieznacznie, bo do 58 sztuk, w 1805 roku rolnicy piotrkowscy chowali 168 koni oraz 266 krów. Uprawiano żyto, owies, jęczmień, pszenicę i wykę, oprócz tego nieznaczne ilości lnu, konopi czy prosa. Mieszczanie przekonywali się również do uprawy ziemniaków, uprawiano je, choć w mniejszych ilościach jak choćby Wieluniu.

Tabela 4

²⁹ K. B a r a n o w s k i, *Zabudowa* [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego* pod redakcją Bohdana Baranowskiego, Łódź 1989, s. 224-225; B. B a r a n o w s k i, *Piotrków w końcu XVIII wieku*, „Rocznik Łódzki”, t. 25, 1979, s. 95.

Ilości wysiewanych zbóż w roku 1805³⁰

	Winspel	Scheffel
Pszenica	10	12
Żyto	37	12
Jęczmień	17	9
Owies	25	6

Źródło: jak w tab. 1.

W powyższym zestawieniu uderza duży udział pszenicy wśród uprawianych czterech głównych zbóż, przy jednakowych normach wysiewu pszenicy i żyta, ta pierwsza obsiewana była na prawie $\frac{1}{4}$ areалу przypadającego na żyto. Jest to o tyle dziwne, że w skali całego powiatu piotrkowskiego, zarówno w czasach pruskich, jak i za czasów Księstwa pszenica uprawiana była w znacznie mniejszym zakresie, wymaga bowiem przede wszystkim znacznie lepszych gleb³¹.

Oprócz gospodarstw mieszczan rolników w 1805 roku w mieście były 4 folwarki. W samym mieście nie było młynów. Wprawdzie indaganda wymieniają 2 młyny wodne, z których jeden należał do starostwa, drugi był własnością kościelną oraz 2 starościńskie wiatraki, znajdowały się one jednak poza obrębem właściwego miasta, gdyż nie wspomina o nich Oswald. W 1805 roku piwo warzono w 4 browarach, zaś do produkcji gorzałki służyły 3 urządzenia destylacyjne (4 w 1793 roku). W mieście było 5 karczm. Dziwić może natomiast wymieniona przez Oswalda (1805 r.) liczba cegielni, których miało być 5, dla porównania w Kaliszu były tylko 2, przy czym zarówno w 1798, jak i w 1805 roku na terenie powiatu piotrkowskiego (bez miast) Oswald doliczył się tylko 4 cegielni, dla porównania w powiecie kaliskim liczono w 1805 roku aż 22 cegielnie. Niestety, wspomniany wcześniej krąg zainteresowań Oswalda kierujący się głównie w stronę rolniczej aktywności mieszkańców miasta nie pozwala nam na szerszą prezentację innych działań gospodarki miejskiej.

Obydwa zestawienia Oswalda przynoszą sporo danych dotyczących stanu Piotr-

³⁰ Winspel – pruska jednostka pojemności ciał sypkich obejmowała 1313 litrów, zaś szeffel (Scheffel) obejmował 54,7 litra, zob. I. H n a t o w i c z, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 1967, s. 45.

³¹ Przyjmujemy za B. Baranowskim dla żyta i pszenicy jednakowe normy wysiewu (w tym przypadku 1,6 korca na 1 ha); dla ostatnich lat Księstwa ustalił on w powiecie piotrkowskim powierzchnie uprawy pszenicy w stosunku do całego zasianego areálu na 1,8% (kartogram 2), natomiast żyto miano uprawiać na 32,8% areálu (kartogram 1), z pobieżnego wyliczenia wynika więc, że żyto uprawiano na obszarze ponad 18 razy większym niż pszenicę, czyli w zupełnie innym stosunku niż w samym Piotrkowie, zob.: B. B a r a n o w s k i, *Struktura produkcji roślinnej w Księstwie Warszawskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 10, kartogramy w aneksie Mapy.

kowa w czasach panowania pruskiego. Uzupełniają one w sposób znaczący informacje zawarte w indagacjach i pracy Holschego. Pruska administracja wytworzyła, przez kilkanaście lat urzędowania na obszarze centralnej Polski niespotykaną dotąd ilość akt, w tym sporo materiałów statystycznych. Przepisy regulowały tryb powstawania i formę, w jakiej prezentowano dane. Zaaprobowany 13 marca 1798 roku schemat określał kształt tabeli statystycznych miast. Akcją tą objęte były również powiaty, niestety bez wymieniania nazw wsi (w początkach panowania pruskiego sporządzono szczegółowe opisy wsi). Opracowywano tabele pogłowia bydła, produkcji rolnej, przemysłowej (Fabriken – Tabelle), zbierano dane dotyczące narodzin, zgonów czy małżeństw. Wszystko to składało się na Tabelę Generalną, której suma tworzyła tabelę uniwersalną całej monarchii. Jednym z trybików pruskiej służby statystycznej był Oswald, któremu powierzano zadania opracowania podobnego typu zestawień, zwłaszcza że od 1805 roku całość spraw związanych ze sprawozdawczością skupiona była w nowopowstałym Biurze Statystycznym³².

³² O. B e h r e, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen, bis zur Gründung des königlichen Statistischen Bureaus, Vaduz (Liechtenstein) 1979, Unveränderter Neudruck der Ausgabe, Berlin 1905, s. 377.*